

DİVAN ŞİİRİNDE TESBİHE DAİR

*Kadri H. YILMAZ**

ÖZET

Tesbih, Allah'ı takdis ve tenzih etmek, O'nun her türlü kusur ve noksan sıfatlardan yoksun olduğunu dile getirmek, bu maksatla "Allah'ım seni takdis ve tenzih ediyorum" anlamına gelen "Sübhanallah" kelimesini söylemektir.

Divan şairleri, şiirlerini kurgularken mutlaka sosyal hayatta karşılığı olan bir realiteye veya kültüre yaslanırlar. Tesbih ve bununla ilgili kültürden istifade ederek beytini kurgulayan şairler de aynı çerçevede hareket etmişlerdir. Tesbih, estetik bir unsur olarak şiirlere konu olurken; temsil ettiği kültürü, şahısları, işlevi ve hammaddesi gibi onunla ilgili terimlerin birçoğunu da beraberinde taşımıştır. Tesbihi meydana getiren cevher, renk ve şekil yönünden çeşitli benzetmeler oluşturur. Derlenen beyitler, kesin çizgilerle birbirinden ayırmak mümkün olmamakla birlikte, Dini Bir Sembol Olarak Tesbih ana başlığı altında "Rind ve Zâhid Arasındaki Çatışma Unsuru Olarak Tesbih, Tesbihi Şaraba Değişme; Sevgili ve Aşıkla İlgili Unsurların Sembolü Olarak Tesbih ana başlığı altında da Tuzak ve Tuzağın Yemi Olarak Tesbih, Sevgilinın İnci Dişleri ve Tesbih, Aşığın Gözyaşları ve Tesbih, Saç, Zünnâr ve Tesbih" olmak üzere altı alt başlıkta değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Divan Şiiri, tesbih, sübha, zünnar, rind, zahid.

THE ROSARY IN DIVAN POETRY

ABSTRACT

The rosary means blessing and absolving the God, uttering that He is excluded from all titles regarding fault and defect and for this purpose to say the word Subhanallah which means glory God that I am blessing and absolving you from everything.

Divan poets always gain inspiration from cultures and truths definitely corresponding to something in social life while they are composing their poems. Also the poets who composed their couplets took advantage of rosary and its related culture acted in the same manner. Rosary, while being the subject as an aesthetic element in poems, has carried many terms with itself such as culture and persons that it represents, function, its raw material that are made of wood or precious metals. The ore generating rosary, creates a variety of similitudes in terms of color and shape. It is impossible to tell apart exactly the couplets compiled and they are classified under 6 categories: Rind and Zâhid, Change Rosary to Wine, Trap-Prey, Pearl-Tooth, Tear and Hair-Priests Fastener

Key Words: Divan poetry, rosary, priests fastener.

* Arş. Gör., Nevşehir Ü. Fen-Ed. Fak. Türk Dili ve Ed. Böl. El-mek: kadri.yilmaz@nevsehir.edu.tr

Giriş

Tesbih, Allah'ı takdîs ve tenzîh etmek, O'nun her türlü kusur ve noksan sıfatlardan yoksun olduğunu dile getirmek, bu maksatla "Allah'ım seni takdîs ve tenzîh ediyorum" anlamına gelen "Sübhanallah" kelimesini söylemektir. Tesbih kalp, söz ve itikat yönünden olabilir. Tarikat ehlinin belli sayıda "Sübhanallah" demelerine de tesbih denir. Aynı zamanda tesbih ve zikir sayısının tespitine yarayan, tanelerin ipliğe dizilmesiyle yapılan ve elde çekilen nesneye de verilen addır. Tesbih tanelerinin sayısı genellikle 33, 99 veya 1001 olur (Pakalın, 1993: 471; Uludağ, 1996: 526; Baba, 1998:282). Namazın sonunda tesbîh çekildiğinde veya bazı Esmâ-i Hüsnâ okunduğunda, sayının anlaşılması için ufak tanelerin iplik yahut ibrişime dizilmiş şekli de tesbihtir. Bu adın verilmesi namazın sonunda tekrarlanan kelimelerin birincisinin Sübhanallah olmasından dolayıdır. Tesbihin aslî imlasıyla, Arapça Cenâb-ı Hakkı tenzîh ve takdîs etmek, Sübhanallah diye dua etmek olması bunu ispat eder (Pakalın, 1993: 472).

Tesbih Kur'an'da, Allah'ı tenzîh etmek, inşallah, boş vakit, meşguliyet, namaz kılmak ve dua etmek, gezegenlerin Allah'a boyun eğmeleri, melekler, ruhlar, gâziler, atlar ve gemilerin hızlı hareket etmeleri anlamlarında kullanılmıştır. Kur'an'da canlı ve cansız varlıkların da Allah'ı tesbih ettikleri görülür. Canlı varlıklardan meleklerin, cinlerin, insanların (Hz. Mûsa, Hz. Dâvûd, Hz. Yûnûs, Hz. Zekeriyâ, Hz. Îsâ ve Hz. Muhammed) ve hayvanların; cansız varlıklardan da güneş, ay ve yıldızlar, gök gürültüsü, dağlar ve bitkiler ve cemâdâtın Allah'ı tesbih ettikleri görülür (Dungaj, 2006:3).

Tarihte ilk tesbih adına, 800'lü yıllarda rastlandığı bilinmekte ve Hint'ten batı Asya'ya geldiği tahmin edilmektedir. İslamiyet'in ilk yıllarında insanların tesbih çekerken çakıl taşları, zeytin ve hurma çekirdeklerini iki keseden birine doldurdıkları, doludan boşa aktardıkları ve her zikir için taşların dışında ipleri düğümledikleri belirtilmektedir. Ebû Dâvud, Tirmizî, Nesâî ve Hakîm'in kayıtlarında, Hz. Muhammed'in zikirlerini parmak ekleleriyle yaptığı ve bu yöntemi tavsiye ettiği belirlenmiştir (Şahin, 1995:8).

Osmanlı sanatında tesbihçilikle ilgili bilgilere 17. yüzyıldan itibaren rastlanmaktadır. Özellikle 17. yüzyıldan itibaren birçok padişah, sultan, sadrazam tarafından kullanılan ve 18. yüzyılda İstanbul'da seçkin kadınların ellerinden düşürmedikleri bir aksesuar haline gelen tesbih, Osmanlı döneminde oldukça kaliteli el işçiliğinde ve zengin bir malzeme çeşitliliğinde yapılmıştır. Bu tesbihlerden III. Selim'in zümrüt ve incilerden yapılmış tesbihi ile Sokullu Mehmet Paşa'nın tümü elmaslardan dizilmiş tesbihi meşhurdur (Sarıcı, 1996: 44).

Tesbih yapımında abanoz, yılan ağacı, sandal ağacı, kan ağacı, pelesenk, gül ağacı türleri, keklik, kral, mor ağaç, kızılağaç, fil ağacı, sisu ağacı, düdivarî-düreydârî, afrormazia, öd ağacı, rüveydar, zeytin ağacı, kalenbek-kalembek, nevik, demir hindi, ardıç, kuka, narçil-narçin kördiken, tik, ünnab, hurma çekirdeği, zeytin çekirdeği ve iğde çekirdeği gibi ahşap hammaddeler ile fildişi, mercan, sedef, inci, geyik boynuzu, kaplumbağa kabuğu gibi hayvansal maddeler ve kehribar-kehrübâ, lüle taşı, oltu taşı, akik, fîrûze, gümüş, nefes, yakut, yeşim, zeberced, zümrüt ve safir gibi madenler kullanılmaktadır (Özen, 1984: 43; Erkiletlioğlu, 1998: 33-35; Gorbun, 1980:6; Nas, 2005: 200).

Divan şairleri, şiirlerini kurgularken mutlaka sosyal hayatta karşılığı olan bir realiteye veya kültüre yaslanırlar. Bu çerçevede estetik bir unsur olarak şiirlerine malzeme yaptıkları nesnelere, gerçekliğinden koparmaz, tabiatı veya kültürü deforme etmezler (Aydemir, 2009: 102). Tesbih ve bununla ilgili kültürden istifade ederek beytini kurgulayan şairler de aynı çerçevede hareket etmişlerdir. Çeşitli benzetme ve edebî sanatların unsuru olarak şiirlerde kullanılan tesbîh, bazen de bir imaj olarak karşımıza çıkar. Bu bağlamda, kesin çizgilerle birbirinden ayırmak mümkün olmamakla birlikte, aşağıdaki gibi belirli başlıklar altında bir tasnif mümkün olabilir.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/1 Winter 2012

1. Dinî Bir Sembol Olarak Tesbih

1.1. Rind ve Zâhid Arasındaki Çatışma Unsuru Olarak Tesbih

Eski edebiyatımızın işlediği ana konularından biri, divan şairinin dilinden düşürmediği rind ve zâhid tipleridir. Sözlüklerde dinsiz, başıboş, vurdumduymaz, sarhoş gibi olumsuz anlamları da sıralanan rind, eski şiirimizde dünya işine ve varlığına önem vermeyen, âhret çıkarı gözetmeyen, aşk ve zevk yolunda yürümeyi yeğ tutan, gösterişsiz, tasasız gönül eridir (Mengi, 2010: 264). Rindle harâbât yani meyhâne ve içki sanki bir bütünü bölünmez parçalarıdır. Harâbât ehli olarak anılan rind, meyhâneden çıkmayan, devamlı sarhoş bir gönül adamıdır. Âşık, kendini melâmî-meşrep veya rind gibi takdim eder (Mengi, 2010: 264; Kurnaz, 1996:115).

Zâhid ise, divan şairinin rindin ağzından çıktığı, kafa tuttuğu kimi zaman vâiz, molla, sûfî dediği, katı şeriat kurallarının değişmez sayılan inançlarının ve her türlü toplumsal baskıların savunucusu ve uygulayıcısı olarak tanıtılır. Rindin tersine dünyasını ve âhretini kazanma kaygısı içindedir. Hırslıdır, açgözlüdür, ikiyüzlüdür, biçimcidir. Zâhidin meskeni mesciddir. Yarın endişesiyle bugünü harap eder. Cehennem korkusu ve cennet arzusu ile gece gündüz ibadet eder. Tac ve hırka ile gezer, esmâ çeker, evrâd ve tesbîh ile vakit geçirir (Mengi, 2010: 265; Kurnaz, 1996: 116). Âşık da şiirlerde zâhidin bu durumlarına sürekli göndermelerde bulunur. Tesbih rind ile zâhid arasındaki çatışmada kullanılan nesnelere biri gibidir. Zâhidin tesbihi ile ilgili derlenen beyitlerde genel olarak tesbihin zahide; meyhane ve şarabın da âşığa ait olduğu belirtilir.

Nesimî'ye göre, zâhide seccâde ve tesbîh, rinde de Cem'in kadehi kısmet olmuştur.

Nahnu razzaknâ gününden kısmet olmuş her kime

Zâhide seccâde vü tesbîh ü rinde câm-ı Cem (*Nesimî G.261/5*)

Behiştî, zâhide seslenir ve rindi ayıplamamasını söyler. Çünkü Allah sazı ve eğlenceyi rinde, tesbihi de zâhide vermiştir.

Rind-i harâbî zâhid 'ayb itme Hak Ta'âlâ

Sâz u sürûrı aña tesbîhi saña virdi (*Behiştî G. 510/3*)

Mezâkî de Behiştî ile aynı fikirdedir. Hoş sohbet rindlere muhabbet şarabı, zâhidlere de yüz taneli tesbih verilmiştir.

Rindân-ı sebük-rûha mey-i câm-ı mahabbet

Zâhidlere hod sübha-i sad-dâne virilmiş (*Mezâkî G.222/4*)

Zihnî'den alınan beyitte de durum farklı değildir. Şair zâhide seslenir. Ey zâhid! Meyhanenin şarap küpü bana, yüzlük tesbih de sana. Böyle kardeşçe paylaşalım.

Hum-ı mey-hâne baña sübha-i sad-dâne saña

Zâhidâ pây edelim böyle birâdercesine (*Erzurumlu Zihnî G.284/3*)

Aşağıdaki beyitte, sanki rind ve zâhide istediklerini seçmeleri teklif edilmiş gibi birisi eline tesbihi, diğeri de şarap kadehini almıştır.

Birisi sübha aldı ele biri câm-ı mey

Gûyâ ki rind ü zâhidi tahyîr itdiler (*Şeyhülislam Yahyâ G. 65/3*)

Nefî de zâhide şöyle seslenir: Ey zâhid! Elimiz boş sanma, bize kadeh yeter. Sürekli elimizde mercan tesbih olması mı lazım?

Zâhid bize peymâne yeter sanma tehî-dest

Turkish Studies

Lâzım mı hemân sübha-i mercân elimizde (*Nef'i G.110/2*)

Ahmed Paşa, aşağıdaki beytinde, tesbihin ipi elimden gitse de üzülmem, çünkü henüz gece gündüz elimde olan sâkînin baldırır der. Buradaki henüz kelimesinden şairin belli bir dönemden bahsettiği anlaşılır. Bununla, gençken günah sayılan ameller işleyip de yaşlanınca tesbihi elden bırakmayan kimseler için bir gönderme hissedilmektedir (Tolasa, 2001: 284).

Rişte-i tesbîh elimden gitse zâhid gam değil

Rûz u şeb destimde çün kim sâk-ı sâkidir henüz (*Ahmed Paşa G.120/8*)

Mezâkî aşağıya alınan beyitte rindin tanımını yapar. Rind odur ki; muhabbet meclisinde sürekli zühd tesbihini çekene (zâhide) lezzetli şarap kadehini gösterir.

Rind odur kim bezm-i da'vâ-yı mahabbetde müdâm

Sübha-senc-i zühde câm-ı hoş-güvârın gösterür (*Mezâkî G.145/3*)

Zâhid ikiyüzlüdür, riyâkardır, etrafındakilere yukardan bakar. Şairler de bu özelliklerini sürekli şiirlerine yansıtmışlardır. Konumuz ekseninde ele alınan beyitlerde, tesbihin zâhidin eline yakışmadığına, içinin aslında elinde tesbih olan birinin görüntüsüyle örtüşmediğine ve riyâkarlığına vurgu yapılmıştır.

Elinde sübha-ı mercân dilinde ta'ne-i rindân

Eli ağzına uymaz ta'n ider gör zâhid-i gûlı (*Nev'izâde Atayî G.245/3*)

Elinde mercan tesbih, dilinde rindleri ayıplama; ahmak zâhidi gör, eli ağzına uymaz, rindi ayıplar.

Sen ey zâhid ne deñlü sübha-gerdân-ı riyâ olsañ

Bizüm nagme-pesend-i târ-ı tanbûr olmamız yegdür (*Mezâkî G.70/6*)

Ey zâhid! Sen ne kadar riyâ tesbihini çekiyor olsan da bizim tanbur telinin nağmesini beğeniyor olmamız yeğdir.

Bazıları halka olup tesbîh tanesi sayar, tesbih çeker. Ey sûfi! O zühd değil, olsa olsa riya harmanıdır.

Ba'zılar halka olup dâne-i tesbîh sayar

Sûfi ol zühd degül belki riyâ hırmenidür (*Necâtî G. 112/5*)

İkiyüzlü şeyhin yüz taneli tesbihinin karalığı aslına bakılırsa onun yüz karasıdır.

Sevâd-ı sübha-i sad-dâne şeyh-i sâlûsuñ

Hakîkate nazar olınsa yüzi karasıdır (*Bâkî G.94/3*)

Bâkî vâize seslenir. Ey vâiz! Mercan tesbihi koyup seni kim dinler? Ayrıntılı kıssalar anlatmaya başlarsın, garip efsaneler söylersin.

Koyup tesbîh-i mercânı seni kim dinler ey vâ'iz

Mufassal kıssa başlarsın garib efsâne söylersin (*Bâkî G.361/3*)

Bâkî, zâhidin ikiyüzlülüğünü vurgulamaya devam eder. Tesbih tanelerini tuzağın yemine benzetir. Ey zâhid! Gönül senin tesbih tanelerine aldanmaz. Onu hiçbir zaman riyâ tuzağına meyl edecek uyanık kuş sanma.

Dâne-i tesbîhüñe ey zâhid aldanmaz gönül

Turkish Studies

Mürg-i zîrek sanma hergiz meyl-i dâm-ı zerk ide (*Bâkî G. 461/3*)

Nâilî ise renk yönünden şarap damlalarını mercan tesbihe benzetir. O da zâhîde göndermede bulunur ve ikiyüzlülükten tövbe etmekten yanadır.

Câm-ı mey katreleri sübha-i mercân olsun

Gelinüz zerk ü riyâdan idelüm istigfâr (*Nailî K. 18/24*)

1.2. Tesbîhi Şaraba Değişme

“Şarap için sahip olduğu son ve en değerli nesneden vazgeçmek”; Türk halk edebiyatında “şalvarı şaraba satmak”, divan edebiyatı ve Fars edebiyatında “hırkayı veya defteri şaraba vermek”, Arap edebiyatında “devesini veya hırkasını şaraba vermek” gibi söyleyişlerle ifade edilmiştir. Alınan nesne sürekli şarap olarak kalmışsa da, toplumdaki önemine göre fedakârlıkla vazgeçilen nesnelere şalvar, hırka, kitap ve deve olmuştur (Aksoyak, 2011: 89).

Rind, zâhid, sûfî ve abdal gibi edebiyatımızın başlıca tiplerinin, şalvar, hırka, kitap, deve gibi değerli varlıklarını şaraba değiştikleri görülür. Bu örneklerle, söz konusu tiplerin sahip olduğu belirgin nesnelere biri olan tesbîhi de eklemek mümkündür. Kesin çizgilerle ayırmak mümkün olmasa da, aşağıda yer verilen beyitler bu konuya örnek teşkil edebilir.

Zâhid eğer şarabın ne kadar feyz verdiğini bilse tesbih ve seccadesini şaraba feda ederdi.

Ne feyz-bahş idigün bilse idi zâhid eger

Ederdi sübha vü seccâdesin fedâ-yı şarâb (*Meşhûrî G. 12/4*)

Nev’î, zâhid şarabın tadını bilseydi tesbihten vazgeçerdi der. Ey zâhid! Şarap kadehinden bir damla içsen, mercan tesbîhi eline almazdın.

Zâhidâ câm-ı meyüñ katrasını nûş itseñ

Elüne almaz idüñ sübhasını mercânun (*Nev’î G. 272/2*)

Nedim İskender ve Hakân’a telmihte bulunur. Mercan tesbihini safâ kadehine bahşeden, âlemin İskender ve Hakân’ını hiçe saymaz.

Bahşeden câm-ı safâya sübha-i mercânını

Hiçe saymaz âlemin İskender ü Hakân’ını (*Nedim G. 160/1*)

Yüzlük tesbîhi üzüm kızına (şaraba) satıp, gam âleminde geceyle gündüzü bir olsun.

Gam âleminde bir ola geceyle gündüzü

Rez-duhterine sübha-i sad-dâneyi satıp (*Nef’î G. 123/3*)

Bâkî aşağıdaki iki beyitte zâhidin ikiyüzlülüğünden dem vurur. İlk mısradaki geçen “yüzün eline alup” ifadesi iki şekilde düşünülebilir. İlk olarak, eliyle yüzünü saklamaya çalışan, utana sıkıla meclise gelen sûfî, ikinci olarak da, sûfnin elindeki yüzlük tesbih akla gelir.

Sûfî yüzünü eline alıp meclise geldi. Bu gece tesbihinin ipi kanunun teli oldu.

Yüzün eline alup geldi meclise sûfî

Bu gice rişte-i tesbîhi târ-ı çeng oldı (*Bâkî G. 489/5*)

Şarap damlaları mercan tesbih olsun, gelin ikiyüzlülük ve riyâdan tövbe edelim.

Câm-ı mey katreleri sübha-i mercân olsun

Turkish Studies

Gelünüz zerk u riyâdan idelüm istigfâr (*Bâkî K. 18/24*)

Sâmî, elde çekilen tesbihin dönüşü ile kadehin dönüşü arasında ilişki kurar. Zâhid o ay yüzlü güzeli avucunda kadehle görse, tövbe tesbihini bırakır, eline kadehi alır.

Görse peymâne-be-kef ol mehi eyler zâhid

Gerdiş-i câma bedel sübha-i istigfârı (*Sâmî K. 8/67*)

Bir elde tesbih gerek bir elde alev saçan kadeh, bir elde günah özü (tesbîh) ve bir elde şarap lazım.

Bir elde sübha gerek câm-ı şu'le-tâb bir elde

Bir elde 'özü-i güneş lâzım u şarâb bir elde (*Mezâkî G. 374/1*)

Mezâkî beyitte başvurduğu leff ü neş sanatıyla, ilk mısradaki sübha kelimesinin karşılığı olarak ikinci mısradaki “özü-i güneş”, “câm-ı şu'le-tâbın” karşılığı olarak da şarabı kullanmıştır. Ayrıca bu beytin mısralarını oluşturan kelimelerin birbirleriyle olan simetrisi dikkati çeker. Şairin sözcüklerle kurduğu bu düzen, sanki taneleri dizilmiş bir tesbîhi çağırır.

Mezâkî renklerin benzerliğinden yararlanarak oluşturduğu diğer beyitte şöyle der: Ey Mezâkî! La'l renkli şarap kadehi elde iken yüz taneli mercan tesbîhe gerek kalmadı.

Ey Mezâkî elde iken câm-ı la'lîn-i şarâb

Sübha-i sad-dâne-i mercâna hâcet kalmadı (*Mezâkî G. 412/5*)

Aşağıdaki beyitte Vecdî, “el vermek” ve “ele girmek” deyimleriyle ilintili olarak “be-dest ve “ayag” kelimeleri arasında ilgi kurar. Tâlih elde tesbih olmaya izin vermedi, bari gül renkli şarap kadehi ele girse.

El virmedi çün sübha be-dest olmağa tâli

Bâri bir ayâg-ı mey-i gülgün ele girse (*Vecdî G. 61/4*)

Vecdî aşağıdaki beyitte baharın geldiğini hatırlatır. Vakit gül seyri ve eğlence vaktidir. Tesbih ellerden düşer, dergâh boş kalır, vakit yine gül seyri ve kadehin elden ele dolaşma zamanı oldu.

Hân-kâh hâlî kalur sübha düşer ellerden

Vakt-i gül-geşt ü dem-i devr-i ayâg oldu yine (*Vecdî G. 62/3*)

Nâilî'den alınan beyitte ise, şarabın toprağa saçılan son yudumunun her bir damlası tesbih tanelerini hatırlatır. Ey sûfi! Şarabı içip son yudumunu da toprağa yavaşça döksek, kadeh elinde yüzük tesbih olmaz mı?

Şarâbı nûş edip âheste döksek cür'asın hâke

Kadeh destinde sûfi sübha-i sad-dâne olmaz mı (*Nâilî G. 374/2*)

Fuzûlî'de bu duruma tasavvufî bir yaklaşım görülür. Zâhidler dudağının devrinde meyhane köşesini tutup, tesbihi terk edip çalgının tellerini tutmuşlar. Leb fenâfillahtır. İlahî aşktır. Bunu idrâk eden zâhidler aşk âlemine, meyhâne köşesine çekilirler ve evvelce ellerinden düşürmedikleri tesbihi terk ederler. Çengin tellerine yani mûsikîye koşarlar. Çeng, kanuna benzediği ve telleri olduğu için zâhidler tesbih ipine bedel çengin zülfünü tutarlar. Leb yuvarlaktır ve kırmızı renktedir yani şaraba benzer. Bunun için zâhidler, onun devrinde meyhâne köşesine giderler (Tarlan, 1985: 299).

Lebiñ devrinde zâhidler tutup mey-hâneler küncün

Turkish Studies

Kılıp tesbîh terkin târ-ı zülf-i çeng tutmuşlar (*Fuzûlî G. 88/6*)

2. Sevgili ve Âşıkla İlgili Unsurların Sembolü Olarak Tesbih

2.1. Tuzak ve Tuzağın Yemi Olarak Tesbih

Derlenen beyitlerde şairlerin tesbihi tuzağa, tanelerini de tuzağın yemine benzettikleri görülür. Bazen de seccade tuzak, tesbih taneleri de yine tuzağın yemi olur. Beyitlerde av, kuş, tuzak ve yem kelimelerinin bir arada kullanıldığı görülür.

Nesimî zâhîde seslenir. Ey zâhid! Sadık âşık senin tuzağının kuşu değil. Tesbih tanelerini yem gibi dizme, seccadeyi tuzak yapma.

Âşık-ı sâdik tuzağın kuşu ey zâhid değil

Dâne dizme tesbîhi seccâdeyi dâm eyleme (*Nesimî G. 372/5*)

Nesimî aynı benzetmelere aşağıdaki beyitte de devam eder. Ancak bu sefer, tuzak ve yeme benzerliği yönünden sevgilinin saç ve benine de göndermede bulunur.

Tesbîh ile seccâdeyi elden bırak ey müddeî

Şol zülf ü hâle bak anun gör kim ne dâm u dânedür (*Nesimî*

G. 168/4)

Ey iddia eden, davacı! Tesbih ile seccadeyi elinden bırak, şu saç ve bene bak ve onun nasıl tuzak ve yem olduğunu gör.

Riyâ avını yapan ilginç şey kuşmuş ki, zâhid ikiyüzlülükle tesbîh tuzağını ve yemlerini dizdi.

Şikâr-ı zerk edici turfe murg imiş zâhid

Ki düzdü zerk ile tesbîh dâm ü dâne dahi (*Ahmed Paşa G. 316/5*)

Güzel avcısı, halvette oturan zâhidin tesbihi, kavuşma kuşuna yem ve tuzaktır.

Sayyâd-ı hûb zâhid-i halvet-nişînimüz

Tesbîhi murg-ı vasla anuñ dâm u dânedür (*Emrî G. 82/4*)

2.2. Sevgilinin İnci Dişleri ve Tesbih

Divan şiirinde sevgilinin dişleri şekil ve parlaklık yönünden inciye benzetilir. Derlenen beyitler arasında şairlerin tesbihi inciyle ilişkilendirdikleri görülür.

Emrî'nin aşağıda yer verilen iki beytinde inci ve inci çiçeği etrafında kurulan bir hayal görülür. İnci çiçeği, nisan-mayıs aylarında beyaz ve güzel kokulu çiçekler açan, 20-30 cm boyunda, sürüncü köklü, çok yıllık otsu bir bitkidir. Yaprakları oval veya elipsodik, tam kenarlı, paralel damarlı ve koyu yeşil renklidir. Çiçekler uzun bir sapın ucunda, 6-10'u bir arada, salkım durumunda toplanmışlardır. Saplar ince, kısa ve sarkıktır. Çiçekler çan şeklinde ve beyaz olup uçları altı lopludur¹ (Davis, 1984: C.8, 83).

İlk beyitte, sevgilinin inci dişleri gönül tesbihi olalı beri, onun inci çiçeği inci tesbihi imiş der.

Dür-i dendân-ı nigâr olalı tesbîhi dilüñ

¹ Görseli için bkz., <http://www.cicekansiklopedisi.com/inci-cicegi/>

Anuñ inci çiçeği sübha-i lü'lüsi imiş (*Emrî G. 226/3*)

Diğer beyitte ise, sevgilinin dişinin zikri tesbihi olalı beri, inci çiçeğinin tesbihi inci olmuştur.

Tesbîhi olaldan dişüñüñ zikri olupdur

İnci çiçeğinin sanemâ sübhası lü'lü (*Emrî G. 421/2*)

Fasihî de sevgilinin la'l dudakları ve inci dişleri etrafında bir hayal kurar. Sevgilinin inci dişleri dudaklarına konmuş inci tesbih gibidir. Kudret eli ağzında inci dişlerini la'l halkasına konmuş inci tesbih sandım.

Dest-i kudret dehenünde dür-i dendânlarını

Halka-i la'le komış sübha-i incü sandum (*Fasihî G. 245/4*)

Şeh-dâne, sözlüklerde iri taneli ve makbul inci olarak geçer ki beyitte sevgilinin dişleri kastedilmektedir. La'l ise bilindiği gibi renk yönünden dudağa benzetilir. Aşığın gözyaşları kanlı akar ve renk itibarıyla mercana benzetilir. Mercandan tesbih yapıldığı da âşikardır. Beyitte âşik, sevgilinin dudağı ve dişlerinin hayaliyle kanlı gözyaşları dökmektedir. Tüccarın tesbih elinde, sanki mercan ile la'l ve iri taneli makbul incinin kıymetini hesap eder.

H'âcenüñ tesbîh destinde meger eyler şümâr

Kıymetin mercan ile la'l ü dür-i şeh-dânenün (*Nev'î G. 241/3*)

2.3. Saç, Zünnâr ve Tesbih

Saç, uzun, halka halka, yanakların iki yanında sarkık, dağınık, perişan, dolâşık, siyah, misk ve anber kokulu olarak zülf, turra, kâkül, perçem, gîsû vb. isimlerle anılır. Zünnâr ise, papazların beline bağladığı kuşaktır. Uzun şekli ve küfr münasebetiyle siyah rengi dolayısıyla saç-zünnâr benzerliği kurulur (Kurnaz, 1996: 215-221).

Saç ile tesbih, hamail, fetil arasındaki münasebetlerin başında uzunluk gelir. Ayrıca saçın omuzlardan aşağıya salınma hali de buna eklenebilir. Şair dini bakımdan bir riyâkarlık ve aldatma keyfiyetini ele alır. Yüz kısmı "büt-i Çîni" şeklinde tasavvur edilmekte ve saç da bir tesbîh olarak bu küfr alametlerini örtmeye yaramaktadır. Böylece saç bir nevi aldatmaca vasıtası olmaktadır (Tolasa, 2001: 166).

Ey gönlüm! Saçının tesbihini görürsen sakın aldanma ki onun hırkasının altında bir Çin putu gizlidir.

Görürsen zülfî tesbîhin sakın aldanma ey gönlüm

K'anun hırkası altında nihândır bir büt-i Çîni (*Ahmed Paşa G. 343/4*)

Aşağıya Mezâkî'den alınan beyitlerde, sevgilinin saçına hevesten dolayı zâhide göndermeler vardır. Onun riyâkarlığını, zünnâr yani papazların beline bağladığı kuşak yoluyla hatırlatır.

Sevgilinin kıvrım kıvrım saçlarının hevesi, tesbîh çeken papaz kuşağının bağına zincir eder.

'Ukde-i zülf ü şiken-der-şiken-i turre-i yâr

Sübha-gerdâni ider silsile-bend-i zünnâr (*Mezâkî K. 10/74*)

Sevgilinin saçının esiri heves tesbihi çeken olmaz, gönlü papaz kuşağına bağlanan için riya tesbîhine yönelmek güçtür.

Sübha-gerdân-ı heves olmaz esîr-i zülf-i yâr

Turkish Studies

Meyl-i tesbîh-i riyâ dil-beste-i zünnâra güc (*Mezâkî G. 42/4*)

Allah dostları senâ tesbihi çekse ne çıkar? Putperestlerin kuşağı, yüz parça oldu.

Sübha-gerdân-ı senâ olsa n'ola ehl-i Hudâ

Oldı sad-pâre sanem-kîşlerüñ zünnârı (*Mezâkî K. 18/18*)

Sevgilinin saçının sevdası başına düştüğü için zâhidin tesbihi boynuna dolmasına şaşılır mı? Sevdanın diğer anlamı da karadır. Bu da sevgilinin saçının rengiyle ilişkilidir. Zâhid bir kere sevdaya düşmüştür. Tesbihinden vazgeçmesi veya boynuna asması, bundan sonra şaşılacak bir durum değildir. Buradan hareketle, o dönemde boyuna tesbih asma geleneğinin varlığından söz edilebilir.

Çü düşdi başına sevdâsı zülf-i dildârun

Aceb mi boynına zâhid tolar ise tesbîh (*Câfer Çelebi G. 17/5*)

Ka'be örtüsü siyahtır ve yüz de Ka'be'ye benzetilir. Beyitte sevgilinin yüzünü örten saçları Ka'be örtüsüne benzetilir. O saçların altındaki anber saçan ben ise yemdir. Bu yem de bir tesbih tanesidir. Genel olarak beyitte bir tuzak hayali vardır.

Onun dolandırıcı, yankesici saçları Ka'be'nin örtüsüdür öp. Anber saçan beni can tesbîhinin tanesidir, öp.

Perde-i Beytü'l-Haremdür turre-i tarrâruñ öp

Dâne-i tesbîh-i cândur hâl-i 'anber-bâruñ öp (*Emrî G. 57/1*)

Ey Fasihî! Halini gördün ve tesbihten vazgeçtin. Sevgilinin saçının hayaliyle sonunda papaz kuşağından da el çektin.

Hâlünü gördüñ Fasihî yüz çevirdün sübhadan

Kâküli fikriyle âhir çekdin el zünnârdan (*Fasihî G. 280/5*)

Vecdî'den alınan iki beyitte, sevgili için takvadan vazgeçmeyi simgeleyen tesbihi papaz kuşağına çevirme imajı görülür.

Put gibi güzeller tesbihimizi papaz kuşağına ait kılmışlar, sonunda bizi bu iyilikle mahcup etmişler.

Bütân kim sübhamuz zünnâra mensûb eylemişlerdür

Bizi el-hak bu ihsân ile mahcûb eylemişlerdür (*Vecdî G.21/1*)

Aşkım beni sonunda meyhane sakini eyledi, zühd ve takva tesbihinden papaz kuşağı yapsam şaşılır mı?

Eyledi 'aşkun beni âhir mukîm-i meykede

Sübha-i zühd ü vera'dan n'ola zünnâr eylesem (*Vecdî G.43/2*)

Nâ'ilî aşğıdaki beyitte kendisine rind olmayı telkin eder. Beyitte geçen hem-reng aynı zamanda huyları, düşünceleri bir olan anlamlarına da gelir. Ey Nâ'ilî! Rind ol ki müşriklik ve din ile aynı renkte olasın; papaz kuşağı ele ve tesbih omuza lazım olur. Beyitte küfr zünnârın, tesbih ise dinin karşılığıdır. Zünnâr papazların beline bağladığı kuşaktır. Ancak Nâ'ilî ikinci mısradan zünnârın ele, tesbihin de omuza lazım olacağını söyler.

Ol rind Nâ'ilî k'ola hem-reng-i küfr ü dîn

Turkish Studies

Zünnâr ü sübha lâzime-i dest ü düş olur (*Nâ'îlî G.132/5*)

Vâlî, dışarıdan takva ehli görünüp de tesbih ve zünnârı anlamayan çok kişi gördüğünü söyler.

Zühd iddiasında bulunan çok şahıslar görmüşüz fakat söz konusu olunca tesbihi ve papaz kuşağını anlamaz.

Çok iddi'â-yı zühd ider eşhâsı görmüşüz

Bahse gelince sübha vü zünnârı anlamaz (*Vâlî G.124/5*)

Nesimî de, zâhidin riyâkarlığına göndermede bulunur. Kesret olan saç, onun için her şeyi örtmeye kâfidir. Bu beyitte de saç ve zünnâr şekil yönünden ilişkilidir.

Tesbih ve seccade riyâ ehlinin üslûbudur, kuşağına davet kılan âşıklara saçın yeter.

Tesbîh ile seccâde çün zerk ehlinün erkânıdır

Âşıklara zülfün yeter da'vet kılan zünnârına (*Nesimî G.380/8*)

2.4. Âşığın Gözyaşları ve Tesbih

Âşık, daima aşk ve ayrılık derdiyle ıztırap çeken, âh ve feryât eden, kanlı gözyaşı döken, vücudu ve bağı yaralar içinde zayıf düşmüş, yüzü sararıp solmuş olarak görülür (Kurnaz, 1996: 305; Kurnaz, 2011: 44; Çavuşoğlu, 1971: 199). Gözyaşı âşığın en belirgin özelliklerinden biridir. O rengi, parlaklığı, şekli, yuvarlaklığı, dâne ve çok oluşu, akarken ince uzun görünüşü gibi hususlar dolayısıyla çeşitli hayaller içinde söz konusu edilir. Kanlı gözyaşı renk itibariyle şarap, kan, gül, la'l, yakut, lü'lü, dürr, gevher ve elmasa benzetilir. (Kurnaz, 1996: 375-380).

Aşağıda yer verilen beyitlerde ise, gözyaşı tesbihle alakalı olarak daha çok mercanla ilişkilendirilmiştir.

Ey gönül! Buz üzerine tane tane dökülmüş mercan renkli gözyaşlarımı al. Bunlar dertlerin hesabı için yüzlük tesbih olmaz mı?

Buz üzre dânelenmiş eşk-i mercângûnum al ey dil

Hisâb-ı derd için bu sübha-i sad dâne olmaz mı (*Nâbî G. 823/4*)

Sevgilinin eziyetlerini gözyaşı damlalarıyla hesap ederim, kan akıtan gözyaşları mercan tesbih olmadan kalmaz.

Şümâr-ı cevrin eşküm katresiyle eylerem yârûñ

Sirişk-i hun-çegân tesbîh-i mercân olmadan kalmaz (*Âgâh G. 126/5*)

Ey gönül! O dişler için kanlı gözyaşları saçar oldun, mercan tesbihi incilerle süsledin.

Katre-rîz-i hûn-ı eşk olduñ o dendâna gönül

Sübha-i mercâmı tezyîn etdiñ incülerle sen (*Haşmet G.184/2*)

Her tanesini nazar telinin süsü eyle, gözyaşım gibi bir mercan tesbih ele girmez.

Her dânesin ârâyiş-i târ-ı nazar eyle

Eşkim gibi bir sübha-i mercân ele girmez (*Haşmet G. 89/2*)

Âşığın gözyaşlarının sürekliliği, akarken ince ve uzun görünüşünden dolayı ipliğe benzetilir. Gözyaşı ipliğimde damla damla gönül kanı değildir, onlar kıymetli inci tesbih üzerine mercan tanelerdir.

Turkish Studies

Degüldür katre katre hûn-ı dil silk-i sirişkümde

O mercân dânelerdür sübha-i dürr-i semîn üzre (*Mezâkî G. 381/6*)

Âşık, sevgilinin hasretiyle ağlayarak gözünden yaş yerine ciğer kanı döker. Şeyh Gâlip de burada bir iddiada bulunur. Ciğerimin parçaları yaralarla yüz parça değilse, gözyaşlarımın mercan tesbihi papaz kuşağı olsun.

Zünnârım ola sübha-i mercân-ı sirişkim

Laht-ı cigerim zahm ile sad-pâre degilse (*Şeyh Gâlib G. 291/2*)

Behiştî, tesbihin içten, hissedilerek çekilmesinden yanadır. Aksi takdirde bir işe yaramayacaktır. Gözyaşlarının taneleri kanlı dökülmedikten sonra mercan tesbihi bin kez çevirsen ne verir.

Dökilmeyicek katre-i hûnîn-i sirişkûñ

Biñ kerre çevirseñ ne virür sübha-i mercân (*Behiştî K. 3/19*)

Kanla karışık akan her gözyaşım, mercan tesbih arasında inci gibidir.

Her katre-i eşküm ki akar kan arasında

Lü'lü gibidir sübha-i mercân arasında (*Şeyhülislam Yahyâ 308/1*)

Tenimin ipliği damla damla kanla süsleneli, yüzlük mercan tesbihten yüz çevirdim, vazgeçtim.

Rişte-i ten zeyn olaldan katre katre kandan

Yüz çevirdim sübha-i sad-dâne-i mercândan (*Nedim Matla. 15*)

Âşığın bedeni gam yükünden dolayı iki büklüm olmuştur ve kanlı gözyaşları dökmektedir. Bu yaşlar renk yönünden mercana benzer ve tesbihin tanelerini oluştururlar. İki büklüm olmuş bedenimin üzerine dizilen kanlı yaşlar, sanki gönül mürşidinin mercan tesbihidir.

Rişte-i kadd-i dü-tâm üzre dizilen kanlu yaş

Güiyâ dil mürşidinin sübha-i mercândur (*Tâcizâde Câfer Çelebi K. 25/17*)

Rabbinin yanında olanlar, büyüklük taslayıp O'na kulluk etmekten geri kalmazlar daima O'nu tesbih ederler ve O'na secde ederler (A'raf, 7/236) ayetinde geçen "Rabbinin yanında olanlar" ifadesi müfessirler tarafından melekler şeklinde yorumlanmıştır (Ateş, 1989: 437). Aşağıdaki beyitte ise, şairin bahsettiği aşk ilâhî aşk olmalıdır. Aşkının deryasına aşına olduğumdan beri meleklerin ve hürilerin tesbihi benim inci gözyaşlarımdır.

Dürr-i eşküm sübha-i hûr u melâ'ikdür benim

Âşinâlık eyleyelden 'ışkuñun deryâsına (*Nev'î G. 462/2*)

Meleklerin tesbihine Yûnus Emre de değinir. Yûnus aynı zamanda gök cisimlerinin tesbihine de telmihte bulunur. Dervişlerin sohbetini ay ve güneş de özlemiştir. Melekler tesbih okur, dervişleri zikreder.

Ay u güneş müştak durur dervişlerün sohbetine

Firişteler tesbîh okur zikir ider dervîşleri (*Yûnus Emre G. 374/2*)

Fasihî, kanlı gözyaşlarının tanelerini mercan tesbihin tanelerine benzetir ve bunlarla esmâ çekerek sevgiliyi büyülemek ister.

Turkish Studies

Kanlı gözyaşı damlalarımı âh u zâr ederek akıtsam, mercan tesbih ile esma çekerek seni büyüsem.

Akıtsam katre-i hûn-ı sirişküm âh u zâr ile

Seni teshîre çeksem sübha-i mercân ile esmâ (*Fasihî G. 29/2*)

O sevgiliyi kanlı gözyaşı damlalarıyla büyüleyenler, mercan tesbihe ve hükümdara ihtiyaç duyarlar mı?

Katre-i hûn-âb ile teshîr idenler ol şehi

Sübha-i mercân u şeh-vâra çeker mi ihtiyâc (*Fasihî G. 71/4*)

Sonuç

Tesbih ve bununla ilgili unsurlardan istifade ederek beyitlerini kurgulayan şairler, çeşitli benzetme ve edebî sanatlardan yararlanarak bu kültürü yeniden yorumlamışlardır. Tesbih, taneleri, ipliği, imâmesiyle bazen bir benzetme unsuru olarak, bazen de bir imaj olarak karşımıza çıkar.

Tesbih, estetik bir unsur olarak şiiirlere konu olurken; temsil ettiği kültür ve şahısları, işlevi, ahşap veya değerli malzemelerden oluşan hammaddesi gibi onunla ilgili terimlerin birçoğunu beraberinde taşır. Tesbihi meydana getiren cevher, renk ve şekil yönünden çeşitli benzetmeler oluşturur.

Kimi zaman âşığın kanlı gözyaşları, kimi zaman da sevgilinin inci dişleri olur. Gözyaşıyla ilişkilendirildiği zaman çoğunlukla mercana benzetilir. Buradaki benzerlik renk yönündendir. Çünkü âşığın gözyaşları kanlıdır ve kırmızıdır. Aynı şekilde mercan da öyledir.

Konu sevgilinin dişleri olunca gelenekte akla ilk gelen incidir. İnciden dizilen tesbih şairlerce sevgilinin dişleriyle ilişkilendirilmiştir. Buradaki renk de dolayısıyla beyazdır.

Tesbih, şekli ve ipliği yönünden zünnâra yani papazların beline bağladığı kuşağa ve sevgilinin saçına benzetilir. Gelenekte sevgilinin saç tuzak, beni de bu tuzağın yemidir. Bu yönüyle de tesbih tuzak, taneleri de o tuzağın yemidir. Aynı zamanda sevgilinin saç ve beni anber kokuludur. Kokulu tesbihlerin de varlığı düşünüldüğünde şairlerin bu yönden de ilgi kurdukları söylenebilir. Tesbihin saç ve tuzağa, tanelerinin de yemle ilişkilendiği örneklerde ise renk siyahtır.

Rind ve zâhid arasındaki çekişmenin bir unsuru olarak da tesbihle karşılaşılır. Rindin gözünde zâhidin elindeki tesbih gösterişten başka birşeyi ifade etmez. Onun elindeki tesbih riyâ tesbihidir.

Beyitlerde yine genel manada rind ve zâhid ekseninde olmak üzere tesbihin şaraba değişildiği görülür. Kültürümüzde şalvar, hırka, kitap, deve gibi bir imajı simgeleyen varlıkların şaraba değiştikleri ortaya konmuştu. Bunların yanı sıra, kültürümüzde tesbihin de şaraba değişildiği yukarıda yer verilen beyitlerle ortaya konmuştu.

Kaynaklarda tesbihin 33, 99 veya 1001 taneden oluştuğu belirtilir ancak, ele alınan beyitlerde bu sayı, başka örneklerde farklı sayıda tesbih çeşitleri karşımıza çıkana kadar, hep 100 (sad-dâne) olmuştur.

Bu çalışmada, tesbihin Divan şiirine yansımaları genel hatlarıyla ele alınmıştır. Derlenebilecek daha fazla ve çeşitli örneklerle derinlemesine bir çalışma yapılması mümkündür.

KAYNAKÇA

- AKKUŞ, Metin (1993), **Nefî Divanı**, Akçağ Yayınları, Ankara.
- AKPINAR, Şerife (2006), **Âgâh Divanı ve İncelemesi**, Selçuk Üniversitesi, SBE Doktora Tezi.
- AKSOYAK, İ. Hakkı (2011), **Hırkayı (Deveyi, Şalvarı) Şaraba Vermek Söyleyişi Üzerine Art-Zamanlı Yöntemle Bir Deneme**, Milli Folklor, C.12, S. 91, Ankara.
- ARSLAN, Mehmet-AKSOYAK, İ.Hakkı, **Haşmet Külliyyâtı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, e-kitap, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/belge/1-83426/hasmet-kulliyati.html>.
- ATEŞ, Süleyman (1989), **Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri**, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul.
- AYDEMİR, Yaşar (2000), **Behiştî Divanı**, MEB Yayınları, Ankara.
- AYDEMİR, Yaşar (2009), **Klasik Türk Şiirinde Değirmen**, Adıyaman Üniversitesi, Ulusal Eski Türk Edebiyatı Sempozyumu, Bildiri Kitabı.
- AYDEMİR, Yaşar-ÇELTİK, Halil (2008), **Meşhûrî Divanı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, e-kitap, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/belge/1-83433/meshuri-divani.html>.
- AYAN, Hüseyin (2002), **Nesimi, Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Türkçe Divanı'nın Tenkitli Metni**, TDK Yayınları, Ankara.
- BABA, Safer (1998), **Istilahât-ı Sofiyye Fi Vatan-ı Asliyye**, Tasavvuf Terimleri, İstanbul.
- BİLKAN, Ali Fuat (1997), **Nâbî Divanı**, MEB Yayınları, İstanbul.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmed (1971), **Necâtî Beg Divanı'nın Tahlili**, MEB Yayınları, İstanbul.
- DAVİS, P.H. (1984), **Flora of Turkey**, Edinburgh University Press.
- DUNGAJ, Gizem (2006), **Kur'an'da Tesbîh Kavramı**, Marmara Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi.
- ERKİLETLİOĞLU, Halit (1998), **San'atta ve Maneviyatta Tesbîh**, İstanbul.
- GORBON, Bedii (1980), **Türk Tespihçilik Sanatı**, Türkiyemiz, S.1, İstanbul.
- GÖKALP, Haluk (2001), **Fasihî Divanı (İnceleme-Metin)**, Çukurova Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi.
- İPEKTEN, Haluk (1990), **Nâ'îlî Divanı**, Akçağ Yayınları, Ankara.
- KALKIŞIM, Muhsin (1994), **Şeyh Galip Divanı**, Akçağ Yayınları, Ankara.
- KARAKÖSE, Saadet, **Nev'izâde Atayî Divanı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, e-kitap, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/belge/1-90181/nevizade-atayi-divani.html>.
- KAVRUK, Hasan (2001), **Şeyhülislam Yahyâ Divanı**, MEB Yayınları, Ankara.
- KURNAZ, Cemal (2011), **Divan Edebiyatı ve Türk Kimliği**, Kurgan Edebiyat, Ankara.
- KURNAZ, Cemal (1996), **Hayâlî Divanı'nın Tahlili**, MEB, Ankara.
- KUTLAR, Fatma Sabiha, **Arpaemîni-zâde Mustafa Sâmî Divanı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, e-kitap, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/belge/1-90172/arpaeminizade-sami-divani.html>.
- KÜÇÜK, Sabahattin (1994), **Bâkî Divanı**, TDK Yayınları, Ankara.
- MACİT, Muhsin (2000), **Nedim, Hayatı, Eserleri ve Sanatı**, Akçağ Yayınları, Ankara.

- MACİT, Muhsin (2001), **Erzurumlu Zihnî Divanı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- MENGİ, Mine (1995), **Mesihî Divanı**, AKM Yayınları, Ankara.
- MENGİ, Mine (2010), **Divan Şiiri Yazıları**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2.baskı.
- MERMER, Ahmet (1991), **Mezâkî, Hayatı, Edebi Kişiliği ve Divanının Tenkitli Metni**, AKM Yayınları, Ankara.
- MERMER, Ahmet (2002), **Vecdî ve Divançesi**, MEB Yayınları, Ankara.
- NAS, Emine (2005), **Günümüz Konya'sında Yaşayan Bazı Sanatlar (Ağaç İşleri, Toprak İşleri, Taş İşleri, Tespihçilik, Kitap Sanatları)**, Selçuk Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi.
- NUHOĞLU, M. Murat (1995), **Türk İslam Kültüründe Tesbîh ve Tesbîh Sanatı**, Ankara.
- OKUR, Mustafa (2006), **Divan-ı Vâlî-i Amedî, Hayatı, Eserleri, Edebi Kişiliği**, Afyon Kocatepe Üniversitesi, SBE, Yüksek L. Tezi.
- ÖZEN, E. M. (1984), **"Tespîh"**, Sanat Dünyamız, S.31, İstanbul.
- ÖZMEN, Fatma (2006), **Tesbîh Namazı Hadisinin Tahkik, Tahric ve Tenkidi**, 9 Eylül Üniversitesi, SBE Yüksek Lisans Tezi.
- PAKALIN, Mehmet Zeki (1993), **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C.3, İstanbul.
- SARAÇ, M.A. Yekta, **Emrî Divanı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, e-kitap, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/belge/1-75639/emri-divani.html>.
- SARICI, Necip (1996), **Zikir Halkaları**, Sanatsal Mozaik, S.6, İstanbul 1996.
- SEFERCİOĞLU, M. Nejat (2001), **Nev'î Divanı'nın Tahlili**, Akçağ Yayınları, Ankara.
- ŞAHİN, Ahmet, **Tespîh Âdeti Nasıl Başladı?** Zaman Gazetesi, 5.12.1995, s.8.
- TARLAN, Ali Nihad (1984), **Fuzûlî Divanı Şerhi**, Kültür Bak. Yay. Ankara.
- TOLASA, Harun (2001), **Ahmed Paşa'nın Şiir Dünyası**, Akçağ Yayınları, Ankara.
- TULUM, Mertol-TANYERİ M. Ali (1977), **Nev'î Divanı**, İ.Ü Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- ÜSTÜNER, Kaplan (2007), **Divan Şiirinde Tasavvuf (14.-15. Yüzyıllar)**, GÜSBE Doktora Tezi, Ankara.
- <http://www.turktespihsanati.com>
- <http://www.tesbihcibaba.com.tr>
- <http://www.tesbihcibasi.com>
- <http://www.tesbihhan.com>.